

НАВУКОВАЯ КАМУНІКАЦЫЯ АРХЕОЛАГАЎ – ДАСЛЕДЧЫКАЎ БЕЛАРУСІ ў XIX ст.: СПЕЦЫФІКА, ФОРМЫ, РАЗВІЦЦЁ (НА ПРЫКЛАДЗЕ ВЫВУЧЭННЯ ПОЗНЕСЯРЭДНЕВЯКОВЫХ ПАХАВАЛЬНЫХ ПОМНІКАЎ ПАДЗВІННЯ)

В.У. Чараўко, канд. гіст. навук,
Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт, Беларусь

У XIX ст. вывучэнне беларускіх земляў прайшло шлях ад дзейнасці даследчыкаў-аматараў да ўласна навуковых даследаванняў. Развіццё грамадства, назапашванне факталагічных ведаў, іх тэарэтычнае асэнсаванне абумоўлівалі развіццё формаў арганізацыі даследчыкаў і навуковай камунікацыі паміж імі. У пачатку XIX ст. вывучэннем тэрыторыі Беларусі займаліся асобныя энтузіясты. Іх актыўнасць не была скаардынавана, а адкрыцці і напрацоўкі станавіліся досведам вузкага кола людзей. У другой палове XIX ст. даследчыкі публікавалі вынікі ўласных навуковых пошукаў, абмяркоўвалі іх на археалагічных з'ездах, палемізавалі паміж сабой у друку. Разгледзім развіццё навуковай камунікацыі даследчыкаў Беларусі на прыкладзе дзейнасці археолагаў, якія вывучалі познесярэдневяковыя пахавальныя помнікі Падзвіння.

Асабістае ліставанне як форма навуковай камунікацыі. Сістэматычныя даследаванні пахаванняў у краінах Заходняй Еўропы і ЗША пачаліся ў канцы XVIII – пачатку XIX ст. [1, с. 6]. Без уліку данавуковай «народнай археалогіі» [2, с. 91–95], звесткі аб першых аматарскіх «раскопках» на Беларусі адносяцца да 1790 г. Сяляне маёнтка Мосар (зараз вёска ў Глыбоцкім раёне) выпадкова раскапалі старадаўняе пахаванне. Уладальнік маёнтка чашнік ВКЛ Роберт Бжастоўскі паведаміў аб здарэнні манарху Рэчы Паспалітай Станіславу Аўгусту Панятоўскаму. Той зацікавіўся знаходкай і даслаў ліст з просьбай удакладніць некаторыя дэталі. Для гэтага былі арганізаваны спецыяльныя «раскопкі» [3, с. 16; 4, с. 285–289].

У апошняй чвэрці XVIII ст. беларускія землі ўвайшлі ў склад Расійскай імперыі. Падзелы Рэчы Паспалітай абудзілі цікавасць да мінулага ў польскім грамадстве, а напалеонаўскія войны – у асяроддзі рускай інтэлігенцыі. Інтэрэс да археалагічных аб'ектаў праявілі энтузіясты як з мясцовых памешчыкаў, так і з ліку чыноўнікаў і афіцэраў [3, с. 21–22, 24, 60; 5, с. 11; 6, с. 42]. Даследчыкі-аматары першых дзесяцігоддзяў XIX ст. займаліся вывучэннем старажытнасцей несістэмна і некаардынавана. Матэрыялы і вынікі такіх навуковых пошукаў працяглы час заставаліся вядомымі толькі самім даследчыкам. Абмеркаванне знаходак, абмен інфармацыяй і вопытам паміж імі калі і адбываліся, то праз асабістае ліставанне. Ліставанне выступала галоўнай формай тагачаснай навуковай камунікацыі [7, с. 190–192]. Толькі ў асобных выпадках звесткі аб пошуках старажытнасцей траплялі на старонкі газет, часопісаў і станавіліся вядомымі грамадскасці.

Прыкметную ролю ў вывучэнні старажытнасцей у пачатку XIX ст. адыгрываў Мікалай Пятровіч Румянцаў (1754–1826). Асабліваю ўвагу М.П. Румянцаў праяўляў да тэрыторыі Беларусі, дзе знаходзілася яго асноўнае ўладанне – Гомель. Вакол яго склаўся гурток даследчыкаў-энтузіястаў і сетка мясцовых карэспандэнтаў [3, с. 25]. З дзейнасцю сябраў гуртка звязаны першыя звесткі аб познесярэдневяковых помніках Беларусі – каменных крыжоў у ваколіцах Полацка.

У 1818 г. газета «Паўночная пошта, або Новая Санкт-Пецярбургская газета» апублікавала заметку аб Рагвалодавым камяні ў ваколіцах Оршы. Заметка выклікала цікавасць у інтэнданта I арміі Ягора Францавіча Канкрына (1774–1845) – будучага міністра фінансаў [3, с. 29–31]. Ён удакладніў звесткі аб Рагвалодавым камяні і правёў пошукі Барысавых камянёў, прыцягнуўшы да гэтага падначаленых. Вынікі пошукаў ён апісаў у лістах да М.П. Румянцава і часткова апублікаваў у «Паўночнай пошце». Да аднаго з лістоў Я.Ф. Канкрын прыклаў копію рапарта наглядчыка правіянцкай крамы ў Полацку Рэпіна. Той паведамляў, што аглядаў каменныя крыжы ў маёнтку Бяздзедавічы і ў Экімані каля Полацка [3, с. 26, 30–39]. Гэта паведамленне з’яўляецца першай вядомай згадкай познесярэдневяковых пахавальных помнікаў Беларускага Падзвіння ў прыватнай карэспандэнцыі [8, с. 142].

У 1821 г. Полацк па даручэнню М.П. Румянцава наведаў сябра яго гуртка, паштовы чыноўнік і будучы акадэмік Пётр Іванавіч Кёпен. Ён спадзяваўся адшукаць адзін з Барысавых камянёў, але змог апісаць толькі каменны крыж у Бяздзедавічах, аб якім паведамляў Я.Ф. Канкрын. Даследчык замаляваў крыж, адзначыўшы наяўнасць на ім надпісу і даты (1650 г.) [3, с. 26, 39–41; 9, с. 103–104]. Гэты прыклад выдатна дэманструе абмежаванасць асабістага ліставання як сродка навуковай камунікацыі. Сябра румянцаўскага гуртка П.І. Кёпен не ведаў пра паведамленне аб гэтым крыжы, дасланае М.П. Румянцаву тры гады таму.

Першая згадка познесярэдневяковых пахаванняў Беларускага Падзвіння ў навуковай публікацыі звязана з імем Зарыяна Даленгі-Хадакоўскага (1784–1825), які зрабіў сваё назіранне практычна адначасова з лістом Я.Ф. Канкрына. Адзначаючы наяўнасць гарадзішчаў ва ўсіх старажытных славянскіх паселішчах, даследчык мімаходзь згадаў, што цяпер на гарадзішчы Полацка знаходзяцца могілкі [10, с. 30–31]. Паведамленне аб гэтым утрымліваецца ў «Данясенні аб першых поспехах падарожжа ў Расіі», падрыхтаваным З. Даленгам-Хадакоўскім у 1822 г. Можна меркаваць, што назіранне было зроблена ў 1819 г. [8, с. 143]. Але апублікавана «Данясенне...» было толькі ў 1844 г., праз 22 гады пасля напісання і ўжо пасля смерці аўтара [10]. Далейшае развіццё археалагічнай навукі патрабавала новых арганізацыйных форм узаемадзеяння даследчыкаў [11, с. 207], якія б дазвалялі больш эфектыўна і аператыўна абменьвацца інфармацыяй.

Навуковыя таварыствы. У 1846 г. у неафіцыйнай частцы «Віленскіх губернскіх ведамасцей» было надрукавана «Кіраўніцтва да пошуку старажытнасцей у Заходняй Русі» [12, с. 150; 13]. Чытачам тлумачылася, што некаторыя расійскія і замежныя таварыствы аматараў старажытнасцей (у прыватнасці, у Адэсе і ў Капенгагене) распрацавалі адмысловыя правілы і настаўленні. Пры дапамозе іх прыватныя асобы маглі садзейнічаць пошуку, даследаванню і захаванню старажытнасцей. Прымаючы пад увагу малую вядомасць тых настаўленняў, увазе чытачоў быў прапанаваны іх варыянт, адаптаваны да мясцовых умоў [13, с. 133]. «Віленскія губернскія ведамасці» не падаюць звестак аб складальніку «Кіраўніцтва...». Асабліваці прапануемай метадыкі даследавання, спецыфіка класіфікацыі археалагічных помнікаў [14, с. 140; 15, с. 15; 16, с. 14–15, 28], пазначаная сувязь з даследчыцкай суполкай у Капенгагене дазваляюць выказаць меркаванне, што складальнікам «Кіраўніцтва да пошуку старажытнасцей у Заходняй Русі» быў адзін з братаў Тышкевічаў. На карысць гэтага кажа і невялікая на момант публікацыі колькасць кваліфікаваных даследчыкаў на беларускіх землях.

Браты Канстанцін і Яўстафій Тышкевічы ў 1830-х – 1840-х гг. заклалі на беларускіх землях асновы навуковай археалогіі. Канстанцін Тышкевіч (1806–1868) праводзіў раскопкі курганоў і гарадзішчаў, Яўстафій Тышкевіч (1814–1873) сканцэнтраваным сваім ўвагам на курганах [3, с. 57–59]. Яны падтрымлівалі сувязі з агульнарасійскімі і замежнымі навуковымі аб'яднаннямі і друкавалі артыкулы аб сваіх даследаваннях. Так, Я. Тышкевіч з'яўляўся членам Каралеўскага Капенгагенскага таварыства паўночных антыкварыяў, Рыжскага таварыства даследчыкаў гісторыі і старажытнасцяў, Таварыства аматараў прыродазнаўства пры Маскоўскім універсітэце, ганаровым членам Пецяўбургскай акадэміі навук, Стагольмскай Каралеўскай акадэміі свабодных навук, гісторыі і старажытнасцей, Лонданскага археалагічнага інстытута, членам-карэспандэнтам Пецяўбургскага археалагічна-нумізматычнага таварыства (ператворанага ў 1851 г. у Рускае археалагічнае таварыства) [11, с. 85–86; 17, с. 13; 18, с. 52, 56; 19, с. 3]. Падобныя навуковыя таварыствы і іх выданні стваралі для даследчыкаў ўмовы для камунікацыі і плённага абмену вопытамі [7, с. 191–192].

Стварэнне па ініцыятыве Я. Тышкевіча ў 1855 г. Віленскага музея старажытнасцей і Віленскай археалагічнай камісіі пры ім адлюстроўвала пачатак пераходу да навуковага вывучэння помнікаў на беларускіх землях [3, с. 62, 200]. Музей арганізоўваўся з улікам перадавога вопыту, для азнаямлення з якім Я. Тышкевіч наведаў Данію і Швецыю, а К. Тышкевіч – Кракаў, Прагу і Вену [20, с. 14–15].

Планавалася, што камісія складзе спісы помнікаў, падрыхтуе каталогі археалагічных знаходак, распрацуе метадычныя рэкамендацыі па правядзенню раскопак. Нешматлікасьць даследчыкаў-археолагаў не дазволіла рэалізаваць гэтыя планы за кароткі тэрмін. У час падаўлення паўстання 1863–1864 гг. работа вучонага таварыства была парушана. Дзейнасць Віленскага музея старажытнасцей мясцовыя ўлады прызналі не адпавядаючай інтарэсам дзяржавы, а Я. Тышкевіча абвінавацілі ў неразуменні ўрадавай палітыкі. У 1865 г. музей быў рэарганізаваны і фактычна разгромлены, а Віленская археалагічная камісія – ліквідавана. Гэта на некалькі дзесяцігоддзяў замарудзіла археалагічныя даследаванні на Беларусі [3, с. 63, 81–83; 20, с. 17; 21, с. 18].

Але вывучэнне мясцовых старажытнасцей не было спынена. Краязнаўчая дзейнасць прадстаўнікоў праваслаўнага духавенства, дваранства, чыноўнікаў і афіцэраў не сустракала перашкод з боку ўрадавай адміністрацыі. Тое ж можна сказаць аб пошуках камандзіраваных у беларускія губерніі прадстаўнікоў агульнарасійскіх навуковых таварыстваў. На 1860–1880-я гг. прыпадае дзейнасць мастака Маскоўскай Аружэйнай палаты Д.М. Струкава (1828–1899), сакратара Віцебскага губернскага статыстычнага камітэта і ўдзельніка раскопак археолагаў-аматараў А.М. Семянтоўскага (1823–1893), актыўнага археолага-аматара М.Ф. Куцінскага (1829–1905), які праз свайго вядомага сакурсніка А.С. Уварава падтрымліваў сувязі з археолагамі Санкт-Пецяўбурга і Масквы [3, с. 93–117; 22, с. 359; 23].

Навуковая палеміка. Праявай развіцця навуковай камунікацыі трэба лічыць навуковую палеміку. Яшчэ З. Даленга-Хадакоўскі, маючы на ўвазе неназваных апанентаў, з іроніяй заўважаў: «Я яшчэ раз скажу, што зручней за ўсе даследаванні можна судзіць у палацах і пакоях. Шкада толькі, што ў прасторы і нетрах зямлі нашай не тое адкрываецца» [10, с. 377–378]. Гэта выказванне паказвае разуменне даследчыкам

вялікага патэнцыялу археалагічных крыніц. К. Тышкевіч у сваёй кнізе «Аб курганах у Літве і Заходняй Русі» высока ацаніў унёсак З. Даленга-Хадакоўскага ў справу вывучэння старажытнасцей, але не пагадзіўся з нястрогім выкарыстаннем тэрміну «жальнік», аргументавана пазначыўшы сваю пазіцыю [15, с. 137–138; 16, с. 273].

Значна больш крытычную ацэнку ён даў свайму сучасніку Ксенафонту Антонавічу Гаворскаму (1811–1871). Выкладчык Полацкай духоўнай семінарыі, той з’яўляўся даследчыкам-аматарам. У 1852 г. ён ажыццявіў тры археалагічныя паездкі ў ваколіцы Полацка, дзе правёў археалагічныя разведкі і нават невялікія раскопкі познесярэднявечных пахаванняў [24, с. 116–119, 126]. Матэрыялы пошукаў былі выкладзены К.А. Гаворскім у артыкулах «Археалагічныя пошукі ў ваколіцах г. Полацка» [25] і «Паездка (14 верасня 1852 г.) з г. Полацка па напрамку так званай Альгердавай дарогі» [26].

Дзейнасць К.А. Гаворскага была станоўча ацэнена Рускім археалагічным таварыствам у Пецярбургу, членам-карэспандэнтам якога ён стаў [24, с. 126]. К. Тышкевіч, наадварот, адгукнуўся аб ёй крытычна. У першым (рускомоўным) выданні пазначанай кнігі «Аб курганах» (1865) К. Тышкевіч, не называючы К.А. Гаворскага па імені, падрабязна спыніўся на публікацыях «аднаго вучонага» і выказаў сумненне ў рэпрэзентатывнасці атрыманых тым вынікаў [15, с. 11]. У другім (польскомоўным) выданні (1868) К. Тышкевіч паўтарыў крытыку, на гэты пазначыўшы імя К.А. Гаворскага [16, с. 19–21]. На яго думку, К. А. Гаворскі мусіў вывучыць як мінімум некалькі соцень курганоў, а не спяшацца публікаваць матэрыялы раскопак некалькіх пахаванняў, будуючы высновы на нетрывалай глебе [15, с. 11; 16, с. 19–21]. Далейшыя даследаванні пацвердзілі, што высновы К. А. Гаворскага не былі паспешлівымі [27, с. 296]. Л.В. Аляксееў меркаваў, што рэзкі водгук К. Тышкевіча мог тлумачыцца не столькі розніцай у метадалагічных падыходах, колькі адрознай грамадска-палітычнай пазіцыяй даследчыкаў [12, с. 158].

Пазначаныя крытычныя водгукі і заўвагі К. Тышкевіча з’яўляюцца прыкладамі традыцыйнай для навукі палемікі і адлюстроўваюць развіццё археалагічных ведаў, як і сам факт публікацыі артыкулаў (не кніг) братамі Тышкевічамі і К.А. Гаворскім. Яшчэ ў пачатку XIX ст. асноўным прадуктам вучонай дзейнасці была менавіта кніга, матэрыялы для якой збіралі і апрацоўвалі дзесяцігоддзямі (паміж першымі раскопкамі К. Тышкевіча і выходам яго працы «Аб курганах» прайшло каля 30 гадоў). У сярэдзіне – другой палове XIX ст. побач з кнігай важным прадуктам вучонай дзейнасці становіцца артыкул, які даваў магчымасць аператыўнай публікацыі матэрыялаў і вынікаў даследавання. Адначасова артыкул становіцца і формай камунікацыі даследчыкаў, хаця ў другой палове XIX ст. яшчэ адыгрывае вялікае значэнне і асабістае ліставанне паміж імі [7, с. 190–192].

IX Археалагічны з’езд у Вільні. У 1890-х гг. вывучэнне старажытнасцей у беларускіх губернях актывізавалася, што звязана з правядзеннем IX Археалагічнага з’езда. Археалагічныя з’езды ў Расійскай імперыі прысвячаліся важным у навуковым плане, але недастаткова даследаваным тэрыторыям. Іх правядзенню папярэднічала падрыхтоўка і планаванне даследаванняў. IX Археалагічны з’езд было вырашана прысвяціць «заходнерускім» землям і правесці ў 1893 г. у Вільні. У 1891 г. быў створаны Папярэдні камітэт IX з’езда і яго Віленскае аддзяленне [3, с. 131–133; 11, с. 99, 209–210].

Прызнавалася неабходным стварыць археалагічныя карты губерній «Паўночна-заходняга краю», правесці раскопкі на некаторых помніках і сабраць звесткі аб прыват-

ных калекцыях. Звесткі аб помніках збіраліся ў адпаведнасці са спецыяльнай праграмай. Пасля вывучэння атрыманых адказаў дапоўненая рэдакцыя праграмы зноў была разаслана на месцы. Яе агульны наклад склаў каля 9 000 экзэмпляраў. Атрымальнікамі сталі чыноўнікі, духавенства, памешчыкі, настаўнікі [3, с. 132–133; 28, с. 3; 29, с. 22, 30; 30, с. 24–25].

Вынікам картаграфавання помнікаў сталі падрыхтаваныя захавальнікам Віленскага музея Ф.В. Пакроўскім (1855–1903) археалагічныя карты Віленскай, Гродзенскай і Ковенскай губерній [28; 31]. Матэрыял браўся як з апублікаваных крыніц і даследаванняў, так і з адказаў на пытанні згаданай праграмы. Найбольш актыўнымі па назіраннях Ф.В. Пакроўскага аказаліся настаўнікі народных школ. Матэрыялы таксама дасылалі праваслаўныя святары, валасныя пісары, ляснічыя [28, с. 3; 31, с. VII].

Логіка развіцця навукі прадугледжвае перыядычны перагляд тэарэтычных падыходаў, крытыку ранейшых гіпотэз, прапанову новых ідэй. Хуткасць змены метадалогіі даследавання адлюстроўвае дынаміку развіцця навукі. Менш чым праз дваццаць гадоў пасля публікацыі Ф.В. Пакроўскага, у 1910 г., інспектар народных вучылішчаў Віленскай навучальнай акругі Е.Р. Раманаў (1855–1922) адзначыў іх састарэласць і неабходнасць падрыхтоўкі новых археалагічных карт [32, с. 1]. Далейшыя археалагічныя даследаванні былі перарваны першай сусветнай вайной.

Такім чынам, у канцы XVIII – сярэдзіне 60-х гг. XIX ст. былі зроблены першыя крокі ў археалагічным вывучэнні Беларусі. Яны ўвасобіліся ў зборы інфармацыі аб помніках, іх апісанні і інтэрпрэтацыі, невялікіх раскопках, публікацыі матэрыялаў даследаванняў. У першай палове XIX ст. вывучэнне не насіла сістэмнага характару і ажыццяўлялася сіламі даследчыкаў-аматараў. Навуковая камунікацыя паміж імі ажыццяўлялася праз асабістае ліставанне і не была абавязковай. Адкрыцці і напрацоўкі станавіліся вядомымі грамадскасці ў лепшым выпадку праз дзесяцігоддзі, пасля публікацыі кніг.

У сярэдзіне XIX ст. пачалося супрацоўніцтва мясцовых археолагаў-аматараў з агульнарасійскімі і замежнымі навуковымі таварыствамі. Даследчыкі дасылалі у перыядычныя выданні вучоных суполак свае публікацыі. Побач з кнігай і асабістым ліставаннем як форма навуковай камунікацыі паўстаў артыкул, які дазволіў аператыўна друкаваць матэрыялы і вынікі даследаванняў, а таксама весці палеміку. Рост колькасці зацікаўленых асоб і развіццё археалагічных ведаў патрабавалі стварэння мясцовага навуковага таварыства, якім павінна была стаць Віленская археалагічная камісія. Яе ліквідацыя замарудзіла вывучэнне беларускіх земляў, але не спыніла яго цалкам. Новае ажыўленне даследаванняў звязана з падрыхтоўкай і правядзеннем IX Археалагічнага з’езда ў Вільні. Ён абумовіў неабходнасць планавання і скаардынаванай працы шэрагу даследчыкаў, таму стаў важнай вехай у справе вывучэння тэрыторыі Беларусі і развіцця навуковай камунікацыі археолагаў.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Гуляев, В. И. Изучение погребального обряда в зарубежной археологии / В. И. Гуляев // Краткие сообщения института археологии РАН. – М., 2010. – Вып. 224. – С. 5–19.
2. Чараўко, В. У. «Народная археалогія» і данавуковыя ўяўленні аб пахавальных помніках Беларускага Падзвіння XIV–XVIII стагоддзяў / В. У. Чараўко // Матэрыялы

- па археалогіі Беларусі. – Мінск, 2020. – Вып. 31. Даследаванне беларускіх старажытнасцей (да 80-годдзя з дня нараджэння Алены Генадзьеўны Калечыц). – С. 91–97.
3. Алексеев, Л. В. Археология и краеведение Беларуси: XVI в. – 30-е годы XX в. / Л. В. Алексеев ; под ред. Б. А. Рыбакова. – Мінск : Бел. навука, 1996. – 206 с.
 4. Mienicki, W. Wykopalisko w Mosarzu w końcu XVIII stulecia, przyczynek do archeologii krajowej / W. Mienicki // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne. – 1892. – № 1–2 (11–12). – К. 286–289. [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступа: http://www.mbc.malopolska.pl/dlibra/info?forceRequestHandlerId=true&mimetype=image/x.djvu&sec=false&handler=djvu_html5&content_url=/Content/18344/index.djvu. – Дата доступа: 15.09.2020.
 5. Алексеев, Л. В. Полоцкая земля в IX–XIII вв. (Очерки истории Северной Белоруссии) / Л. В. Алексеев. – М. : Наука, 1966. – 295 с. ; ил.
 6. Формозов, А. А. Очерки по истории русской археологии / А. А. Формозов. – М. : Издательство Академии наук СССР, 1961. – 128 с.
 7. Стёпин, В. С. История и философия науки : учебник для аспирантов и соискателей учёной степени кандидата наук / В. С. Стёпин. – М. : Академический проект, Трикста, 2011. – 423 с.
 8. Чараўко, В. У. Пачатак вывучэння познесярэднявечных пахавальных помнікаў Падзвіння ў кантэксце агульнага развіцця археалагічных ведаў на Беларусі / В. У. Чараўко // Віцебскі край: матэрыялы IV Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 80-годдзю ўтварэння Віцебскай вобласці, Віцебск, 22 лістапада 2018 г. / рэдкал. : Т. М. Адамян (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Нацыянальная бібліятэка Беларусі, 2019. – Т. 4. – С. 141–145.
 9. Кеппен, П. Список русским памятникам, служащим к составлению истории художеств и отечественной палеографии / П. Кеппен. – М. : В типографии С. Селивановского, 1822. – С. А–К + VIII с. +119 с.
 10. Русский исторический сборник, издаваемый императорским Обществом истории и древностей российских. Т. 7. – М. : В Университетской типографии, 1844. – 378 с.
 11. Лебедев, Г. С. История отечественной археологии. 1700–1971 гг. / Г. С. Лебедев. – СПб. : Издательство С.-Петербургского университета, 1992. – 464 с.
 12. Алексеев, Л. В. Очерк истории белорусской дореволюционной археологии и исторического краеведения до 60-х годов XX в. / Л. В. Алексеев // Советская археология. – 1967. – № 4. – С. 146–163.
 13. Руководство к изысканию древностей в Западной Руси // Виленские губернские ведомости. Часть неофициальная. – 1846. – № 17. – С. 132–135. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://нэб.пф/catalog/000200_000018_RU_NLR_DRGNLR_483/. – Дата доступа: 25.10.2020.
 14. Руководство к изысканию древностей в Западной Руси (продолжение) // Виленские губернские ведомости. Часть неофициальная. – 1846. – № 18. – С. 139–142. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://нэб.пф/catalog/000200_000018_RU_NLR_DRGNLR_483/. – Дата доступа: 25.12.2017.
 15. Тышкевич, К. О курганах в Литве и Западной Руси. Археологические исследования / К. Тышкевич. – Вильна : В типографии А. И. Киркора, 1865. – IV с. + 142 с. + II с.

16. Tyszkiewicz, K. O kurhanach na Litwie i Rusi Zachodniej. Studium archeologiczne / K. Tyszkiewicz. – Berlin : W księgarni B. Behra, 1868. – VI s. + 287 s.
17. Карпечанка, Г. А. Навуковыя сувязі Канстанціна і Яўстафія Тышкевічаў з Таварыствам аматараў прыродазнаўства, антрапалогіі і этнаграфіі / Г. А. Карпечанка // Веснік БДУ. Серыя 3. – 2014. – № 3. – С. 12–15.
18. Каханоўскі, Г. А. Археалогія і гістарычнае краязнаўства Беларусі ў XVI–XIX стст. / Г. А. Каханоўскі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1984. – 120 с. ; іл.
19. Tyszkiewicz, E. Badania archeologiczne nad zabytkami przedmiotów sztuk i rzemiosł i t.d. w dawnej Litwie i Rusi Litewskiej / E. Tyszkiewicz. – Wilno : Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1850. – 96 s.
20. Blomberg, M. M. Badania archeologiczne Polaków na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego (XIX – początek XX wieku) / M. M. Blomberg // Archaeologia Historica Polona. – 2012. – T. 20. Regiony, rzemiosła, kategorie – archeologia późnego średniowiecza i czasów nowożytnych w uwarunkowaniach nowego ustroju. – S. 7–41.
21. Добриян, А. Деятельность Виленского музеума древностей и временной Археологической комиссии по изучению археологических памятников / А. Добриян // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінск, 2006. – Вып. 22. – С. 14–19.
22. Каробушкіна, Т. М. Кусцінскі Міхаіл Францавіч / Т. М. Каробушкіна, Г. А. Каханоўскі // Археалогія і нумізматыка Беларусі : энцыклапедыя. – Мінск : Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 1993. – С. 359.
23. Сементовский, А. М. Белорусские древности. Вып. 1 / А. М. Сементовский. – СПб. : Б.и., 1890. – 136 с. ; ил.
24. Щеглов, Г. Э. Археологические разыскания Ксенофонта Говорского близ Полоцка в 1852 г. / Г. Э. Щеглов // Беларуская даўніна. – Мінск, 2016. – Вып. 3. – С. 114–128.
25. Говорский, К. Археологические розыскания в окрестностях г. Полоцка / К. Говорский // Записки императорского археологического общества. – Т. V. – СПб., 1853. – С. 98–103.
26. Говорский, К. Поездка (14 сентября 1852 г.) из г. Полоцка по направлению так называемой Ольгердовой дороги / К. Говорский // Записки императорского археологического общества. – Т. V. – СПб., 1853. – С. 88–97.
27. Алексеев, Л. В. Археологические памятники эпохи железа в среднем течении Западной Двины (Материалы к археологической карте Витебской области БССР) / Л. В. Алексеев // Труды Прибалтийской объединённой комплексной экспедиции. Т. 1. Вопросы этнической истории народов Прибалтики: по данным археологии, этнографии и антропологии / под ред. С. А. Таракановой, Л. Н. Терентьевой. – Москва : Издательство Академии наук СССР, 1959. – С. 273–315.
28. Покровский, Ф. В. Археологическая карта Ковенской губернии / Ф. В. Покровский. – Вильна : Типография А. Г. Сыркина, 1899. – 161 с.
29. Труды Виленского отделения Московского предварительного комитета по устройству в Вильне IX Археологического съезда. – Вильна : Типография А. Г. Сыркина, 1893. – XI с. + 170 с. + XVIII с. + 371 с. + 104 с.
30. Труды IX Археологического съезда в Вильне 1893 [г.]. Т. II. – М. : Типография Э. Лиснера и Ю. Романа, 1897. – VII с. + 328 с. + 126 с.

31. Покровский, Ф. В. Археологическая карта Виленской губернии / Ф. В. Покровский. – Вильна : Типография А. Г. Сыркина, 1893. – XVIII с.+164 с.
32. Романов, Е. Р. Краткие указания для совершения археологических экскурсий средними учебными заведениями Виленского учебного округа. Записка члена временной комиссии по устройству и управлению Виленской публичной библиотеки и музея / Е. Р. Романов. – Вильна : Б.и., 1910. – 14 с. ; ил.

Министерство образования Республики Беларусь
Полоцкий государственный университет

**УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ:
МЕЖДУНАРОДНЫЕ И НАЦИОНАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ**

Электронный сборник статей
IV Международной научно-практической online-конференции

(Новополоцк, 26 ноября 2020 г.)

Текстовое электронное издание

Новополоцк
Полоцкий государственный университет
2020

Устойчивое развитие экономики: международные и национальные аспекты [Электронный ресурс] : электронный сборник статей IV Международной научно-практической online-конференции, Новополоцк, 26 ноября 2020 г. / Полоцкий государственный университет. – Новополоцк, 2020. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM).

Впервые материалы конференции «Устойчивое развитие экономики: международные и национальные аспекты» были изданы в 2012 году (печатное издание).

Рассмотрены демографические и миграционные процессы в контексте устойчивого развития экономики; обозначены теоретические основы, практические аспекты управления человеческими ресурсами; выявлены и систематизированы драйверы инклюзивного экономического роста в Беларуси и за рубежом; раскрыты актуальные финансовые и экономические аспекты развития отраслей; приведены актуальные проблемы и тенденции развития логистики на современном этапе; отражены современные тенденции совершенствования финансово-кредитного механизма; освещены актуальные проблемы учета, анализа, аудита в контексте устойчивого развития национальных и зарубежных экономических систем; представлены новейшие научные исследования различных аспектов функционирования современных коммуникативных технологий.

Для научных работников, докторантов, аспирантов, действующих практиков и студентов учреждений высшего образования, изучающих экономические дисциплины.

Сборник включен в Государственный регистр информационного ресурса. Регистрационное свидетельство № 3061815625 от 23.05.2018.

№ госрегистрации 3061815625

ISBN 978-985-531-720-4

© Полоцкий государственный университет, 2020

2 – дополнительный титульный экран – производственно-технические сведения

Для создания электронного сборника статей IV Международной научно-практической online-конференции «Устойчивое развитие экономики: международные и национальные аспекты» использованы текстовый процессор Microsoft Word и программа Adobe Acrobat XI Pro для создания и просмотра электронных публикаций в формате PDF.

Компьютерный дизайн обложки *М. С. Мухоморовой*
Технический редактор *С. Е. Рясова, А. А. Прадидова*
Компьютерная верстка *Т. А. Дарьянова*

Подписано к использованию 27.01.2021.
Объем издания: 18,8 Мб. Заказ 019.

Издатель и полиграфическое исполнение:
учреждение образования «Полоцкий государственный университет».

Свидетельство о государственной регистрации
издателя, изготовителя, распространителя печатных изданий
№ 1/305 от 22.04.2014.

ЛП № 02330/278 от 08.05.2014.

211440, ул. Блохина, 29, г. Новополоцк, Беларусь
тел. 8 (0214) 53 05 72,
e-mail: i.pozdnyakova@psu.by